

A Romániai Magyar Népközösség 1940–1944 között

1944. május végén Petru Groza, a baloldali Ekésfront vezetője, későbbi miniszterelnök, a magyar–román együttműködésről szóló emlékiratot juttatott el Gyárfás Elemérnek, a Romániai Magyar Népközösség vezetőjének. Gyárfás kérésére a választ Jakabffy Elemér alelnök fogalmazta meg néhány héttel később. Ebből kiderül, hogy a polgári liberális nézeteket valló neves közíró és kisebbségpolitikus egy esetleges szovjet–angolszász győzelem esetén Románia felosztásával számolt. Azzal, hogy a román nemzet Kárpátokon túli része szovjet befolyás alá kerül majd, az erdélyi pedig új, önálló életre kényszerül. A magyarság jövőjét nem látta ilyen sötéten, mivel úgy vélte, a szovjet befolyás csak a Kárpátok vonaláig terjed majd.¹ Az egyébként széles nemzetközi kitekintéssel rendelkező Jakabffy – a mából visszatekintve naivitásnak tűnő – illúzióit minden bizonnyal többen is osztották a Népközösség vezetőségén belül. A magyar–román megegyezés lehetőségében bíztak, és abban, hogy a térségben az angolszász típusú demokrácia fog győzedelmeskedni. Az, hogy ez nem így történt, sokuknak személyes tragédiát jelentett. Gyárfás Elemért 1944 végén román katonák hurcolták el, a következő évben meghalt. Jakabffyt 1944 augusztusában letartóztatták, majd szabadon engedték, de 1949-ben kényszerlakhelyet jelöltek ki számára. Szász Pál, a Népközösség másik alelnöke 1954-ben, a börtönben éhen halt.

Tanulmányomban az általuk vezetett, 1940–1944 között Dél-Erdélyben működött Romániai Magyar Népközösség történetét mutatom be röviden. Felvázolom a jogelőd-szervezet 1939-es megalakulásának körülményeit, majd ismertetem a második bécsi döntést követő újjászervező munkát. Ezután számbaveszem a Népközösség és az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) közel négyéves dél-erdélyi működésének főbb területeit, az elért eredményeket, végül kitérek a vezetőségen belüli személyi ellentétekre, azok okaira. A sérelmekre koncentrálnó megközelítéssel szemben igyekszem az intézményépítés vizsgálatára fektetni a hangsúlyt.

Előzmények

A romániai magyarság politikai érdekképviselői szerve 1922-től 1938-ig az Országos Magyar Párt (OMP) volt, amelynek élén 1926-tól a konzervatív beállítottságú gróf Bethlen György állt. A párt vezetői – informálisan – a magyarság pozícióinak megőrzésében gondolkodtak, és abban bíztak, hogy a nemzetközi erőviszonyok megváltozásával Erdély visszakerülhet Magyarországhoz. A nyilvánosság előtt viszont a nemzeti autonómia

igényét, az erdélyi magyarság kollektív jogainak fontosságát emelték ki. Belpolitikai küzdelmei során az OMP a nemzetközi kisebbségvédelmi normákra és a liberális jogállamiság alapelveinek számonkérésére helyezte a hangsúlyt.²

A királyi diktatúra bevezetését követően, 1938. március végén II. Károly felszámolta az összes politikai pártot, így az OMP-t is. Az ugyanazon év december 16-án, korporatív alapon létrehozott Nemzeti Újjászületési Front (*Frontul Renașterii Naționale*) lett az egyetlen engedélyezett politikai szervezet. Gyárfás Elemér, Kis-Küküllő vármegye egykori főispánja, a Katolikus Státus világi elnöke, volt bukaresti szenátor, Bethlen György nevében még aznap felajánlotta Miron Cristea miniszterelnöknek a magyar kisebbség együttműködését.³ A román kormány a Nemzeti Újjászületési Frontba való belépést javasolta. Ugyanakkor csak az egykori OMP vezetés ellenzékével, a liberálisabb Bánffy Miklós gróffal és bizalmasával, Szász Pállal volt hajlandó tárgyalásokat folytatni. Az új magyar érdekvédelmi szervezet, az 1939. február 11-én megalakult Romániai Magyar Népközösség vezetőjét végül Bukarest jelölte ki Bánffy személyében. A román kormány beavatkozása nemcsak a Bethlen-Bánffy ellentétet mélyítette el, de az erdélyi magyarság jelentős részét is elidegenítette a „földről lefelé” alakult szervezettől. Ami ráadásul a Nemzeti Újjászületési Front magyar tagozataként működött, emiatt pedig sokan a magyar érdekek „kiárusításaként” értékelték a történeteket.

„Születési hibái” ellenére, a Bánffy Miklós vezetése alatt alig másfél évig működött Népközösség társadalomszervező munkája kiemelkedőnek bizonyult. Főleg gazdasági és szociális téren ért el eredményeket, tehát olyan területeken, amelyek korábban az OMP figyelmén kívül estek.⁴ Az OMP és a Népközösség közötti alapvető különbséget Mikó Imre abban látta, hogy amíg Bethlen Györgyék a hangsúlyt a politikai védekező harcra helyezték, addig Bánffy Miklósék a népszervezést tartották legfontosabb feladatuknak. *„A Magyar Párt abból indult ki, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan s ezért a magyarságnak hol aktív, hol passzív ellenállással ki kell tartania, amíg a megoldás kívülről megérkezik. A Magyar Népközösség alap gondolata az volt, hogy bármiként is alakuljon az új Európa, a magyarságnak minden eshetőségre fel kell készülnie s ezért a nép legszélesebb rétegeit a tízes rendszer segítségével szervezett egységbe kell tömöríteni.”*⁵ Mikó összegzése szerint a gazdakörök útján, továbbá a szomszédságok, tehát az ún. tízes szervezetek kiépítésével, a munkásság csatlakoztatásával és az iparosok összefogásával olyan magyar szervező munka indult meg, amire azelőtt sohasem volt példa.⁶

Újrakezdés Dél-Erdélyben

Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés nyomán a Romániában rekedt, közel félmilliónyi magyarságra a kisebbségi lét gyökeresen új szakasza várt. Számaránya és területi elhelyezkedése megváltozott, demográfiai, szellemi potenciálja jelentősen összezsugorodott, és ezzel egyidejűleg módosult az ország politikai berendezkedése is. A kisebbségi életforma felépítését majdhogynem az alapoktól kellett újrakezdeni egy meglehetősen ellenséges társadalmi-politikai közegben.⁷

A dél-erdélyi magyarság megszervezése terén kezdetben sok volt a bizonytalanság. Még az sem dőlt el végérvényesen, hogy a már létező Népszövetséget szervezik-e át, vagy pedig az 1939-ben betiltott OMP-t támasztják-e föl. Gyárfás Elemér szeptember 5-én

kelt levelében a Népközösség újjászervezését szorgalmazta.⁸ Jakabffy Elemér is ezen az állásponton volt, bár többen arról győzködtek, hogy neki kell új életre keltenie az OMP-t, mivel nem kompromittálta magát a királyi diktatúra idején.⁹ A *Brassói Lapokban* – amely 1940. októberi beszüntetéséig Dél-Erdély legolvasottabb magyar lapja volt – Kacsó Sándor főszerkesztő is a Népközösségre „szavazott”, Jakabffyval egyetértésben.¹⁰

A bizonytalanság ellenére, a Népközösség újjászervezése már a bécsi döntés utáni első napokban megkezdődött. Az 1940. szeptember 10-én, Temesváron megtartott Bánsági értekezleten Temes, Arad, Krassó és Szörény megye küldöttei egy országos értekezlet sürgős összehívását javasolták, amelynek feladata a Romániai Magyar Népközösség újbóli megszervezése. A javaslat szerint a Népközösségnek két, földrajzilag indokolt tagozódása, illetőleg központja lenne: egy erdélyi és egy bánsági. Az egység megóvása, valamint a román kormánnyal való zökkenőmentes érintkezés érdekében a szervezet élén azonban egyetlen vezető állna. Az értekezlet résztvevői a Romániában maradt magyarság számára teljes jogegyenlőséget, szabad gyülekezési jogot, kulturális önkormányzatot követeltek. Olyan rendszabályok életbeléptetését, „amelyek feltétlenül alkalmasak a magyarság gazdasági és szociális fejlődésének biztosítására.” Mindezek betartása végett szükségesnek látták a magyar állam ellenőrzési jogának biztosítását. A konkrét javaslatok között szerepelt a magyar tannyelvű felekezeti iskolahálózat bővítése, magyar konzulátus létesítése „a romániai magyar népközösség legfejlettebb gazdasági központjában”: Temesváron, továbbá a szövetkezeti kérdés rendezése, valamint „egy kultúrszínvonalon álló és életképes szintársulat” létesítése.¹¹ A dél-erdélyi magyarok sorsának kedvezőtlen alakulása miatt – szoros összefüggésben a magyar–román kapcsolatok 1940. október eleji elmérgesedésével és a kölcsönösségen alapuló kisebbségpolitikai gyakorlat alkalmazásával – a javaslatok túlnyomó része nem valósult meg a második bécsi döntést követő négy évben.

A népközösségi önszerveződés alsóbb szinteken igen nagy nehézségekbe ütközött. A városokban valamennyire sikerrel járt, a falvakban azonban – ahol a legnagyobb szükség lett volna rá – teljesen lehetetlenné vált a katonai és csendőri intézkedések, valamint a kivételes állapot bevezetése miatt. „Ennélfogva érintkezésünk a néppel rendkívül nehézé vált, sem gazdasági, sem kulturális, sem szociális támogatást kellő mértékben nem nyújthattunk nekik” – áll egy korabeli jelentésben.¹²

A dél-erdélyi magyar közvélemény jelentős része a bécsi döntés után is a székhelyén maradt gyulafehérvári római katolikus püspököt, Márton Áront látta volna szívesen vezetőjeként. Visszaemlékezéseiben Jakabffy azt írja, 1940. szeptember 8-án, Temesváron (valószínűleg a Népközösség bánsági vezetőivel) megállapodott abban, hogy dr. Fodor József, a Katolikus Népszövetség Temesvár egyházmegyei igazgatója utazzék Gyulafehérvárra, és tájékoztadjék a püspöknél: „hajlandó-e a nemzetvezetést vállalni, és kik azok, akik a közügy szolgálatára Dél-Erdélyben rendelkezésre állnak?”¹³ A magyar kormány azonban Gyárfás Elemért bízta meg a dél-erdélyi magyarság vezetésével. Jakabffy szerint Gyárfás ezt követően beleegyezett abba, hogy ő „csak” a politikai vezetést fogja gyakorolni, „nemzetvezetőül” pedig Márton Áront ismeri el.¹⁴ A püspök valóban mindvégig a dél-erdélyi magyarság nem hivatalos, erkölcsi-szellemi vezetőjének számított, szavának súlya volt Budapesten és Bukarestben is.*

* Márton Áron 1940–1944 közötti tevékenységéről lásd e számunkban Seres Attila tanulmányát. (A szerk.)

1940. szeptember 28-án, Nagyenyeden „előértekezletet” tartott a dél-erdélyi magyarság egyházi és világi vezetőinek egy része, Gyárfás Elemér elnöklete alatt. Az utazási nehézségek miatt csak a Nagyenyed közelében lakó egyházi, gazdasági és népközségi vezetők jelentek meg, köztük Márton Áron, Nagy Ferenc református püspökhelyettes, Gál Miklós, Szász Pál és mások. Úgy határoztak, hogy Ion Antonescu államvezető engedélyének megszerzése után, október 5-én tartják a Magyar Népközség újjáalakuló értekezletét.¹⁵ Gyárfásnak azonban csak jókora késéssel, október 24-én sikerült kihallgatáson megjelennie Antonescunál. A tábornok azzal a feltétellel adta meg az engedélyt a nagyenyedi, november 4-ére átütemezett értekezlet megtartására, hogy „ott ne csináljanak politikát”. Gyárfás biztosította, hogy elsősorban a belső szervezeti ügyek rendezését tűzik majd napirendre.¹⁶

A Romániai Magyar Népközség tehát 1940. november 4-én, Nagyenyeden tartotta újjáalakuló értekezletét.¹⁷ Gyárfás bejelentette: annak ellenére, hogy Antonescu zártkörű, bizalmas értekezletet, nem pedig nyilvános jellegű gyűlést engedélyezett, a nagyenyedi rendőrség megbízottat küldött ki, akihez csatlakozott a Vasgárda helyi szervezetének embere is. Az értekezlet tiltakozott a megfigyelők jelenléte ellen. Ezt követően betöltötték a bécsi döntés nyomán megüresedett vezetői tisztségeket. Elnökké Gyárfás Elemért, alelnökké Szász Pál mellé gr. Bethlen Bálintot és Jakabffy Elemért, országos főtitkárrá Parecz Györgyöt választották. Elnöki tanácsstag lett Purgly László, gróf Haller István, Gáll Miklós, Szabó Béni, Péter János, Takácsy Miklós, gróf Teleki Ádám és Tóth István.

A továbbiakban a dél-erdélyi magyarság helyzetének súlyosbodását vitatták meg. Határozatot fogadtak el, amely egyebek mellett megállapította: a magyarországi románokat sújtó intézkedések a dél-erdélyi magyarság helyzetét is rendkívül megnehezítették. Az ügy előzménye az volt, hogy Gyárfás korábban előzetes meghallgatási jogot kért a magyar kormánytól az észak-erdélyi románságot érintő intézkedésekre nézve. 1940. szeptember 19-én Budapest erről írásban is biztosította.¹⁸ A megállapodást azonban a magyar kormány a több száz észak-erdélyi román család 1940. októberi, váratlan kiutasításával megszegte, ez pedig súlyos következményekkel járt a dél-erdélyi magyarság számára. Mindkét oldalon kezdetét vette a kölcsönösségen alapuló nemzetiségi politika, amely több-kevesebb intenzitással 1944 őszéig tartott.

A módosított alapszabály szerint Kolozsvár helyett Nagyenyed lett a Népközség új székhelye. A 10 ezer lakosú kisváros fontosságát az ott székelő intézmények adták meg: Bethlen Kollégium, EMGE, Kisegítő Takarékpénztár, „Hangya” Szövetkezeti Szövetség, az *Erdélyi Gazda* c. folyóiratot előállító Bethlen-nyomda. Az utazási korlátozások bevezetése, valamint a kisvárost övező fokozott rendőri és titkosszolgálati figyelem következtében Nagyenyedet egyre nehezebben lehetett megközelíteni. Idővel ezért Bukarest vált a tényleges központtá, s mellette a szervezet aradi és brassói tagozata tett szert nagyobb jelentőségre, elsősorban az ott létesült magyar királyi konzulátusok miatt. E két tagozat közül a jóval nagyobb költségvetéssel rendelkező brassói 1942-ben hét fizetett tisztviselőt, köztük két gyakorló ügyvédet alkalmazott, az aradi viszont pénz híján csupán a tagság önkéntes munkájára támaszkodhatott.¹⁹

A román kormány elismerte ugyan a Magyar Népközségnek, mint a romániai magyarok átfogó képviselői szervének létjogosultságát,²⁰ de az országos és helyi politikai ügyekben semmiféle beleszólási jogot nem biztosított számára. Tevékenységét amúgy is szinte mindvégig megbénította a gyülekezési tilalom, az utazási korlátozások²¹ és az

igen szigorú levél- és sajtócenzúra. 1941 januárjában a hatóságok egy időre bezárták a Népközösség nagyenyedi és dévai irodáját, Déván az irattárat is elkobozták. Erre azért került sor, mert a Népközösség jelentéseket készített a magyarellenes intézkedésekről, amit a román hatóságok „hamis hírek terjesztésének” minősítettek.²² 1941 júliusában a petrozsényi irodát zárták be. Letartóztatták a helyi elnököt, Veress Béla unitárius lelkészt, akit később kétévi börtönre ítélték. Ezt megelőzően, június végén a Népközösség temesvári főtítkárát, Takács Lajost tartóztatták le, majd hadbírótság elé állították az elbocsátott magyar alkalmazottak ügyében szétküldött ügyvédi felszólító levelei miatt. Szügyi Istvánt, a temesvári szervezet egyik körzetvezetőjét 1941. december elején azért tartóztatták le és bántalmazták súlyosan, mert a Népközösség részére tagdíjat gyűjtött. Palágyi Jenőnek, az aradi szervezet elnökének 1942. júniusi letartóztatását pedig retorzióként rendelték el az észak-erdélyi románokkal való magyar bánásmód miatt.²³

A Népközösség működése

A Népközösség főleg a jogvédelem terén fejtett ki aktivitást, központi és helyi irodái révén állandó jogsegélyt nyújtott. A leghatékonyabban működő brassói iroda például hivatalos beadványok megszerkesztésében segédkezett, eljárta a hatóságoknál a magyar panaszok orvoslása ügyében, munkaközvetítést vállalt, ezenkívül könyomatos körlevelekben rendszeresen ismertette a legújabb hatósági rendelkezéseket. Növekvő ügyfélforgalmat bonyolított le. Becslések szerint a brassói irodában 1942-ben megfordult ügyfelek száma naponta 50 és 90 között váltakozott; 1940-ben 2774, 1941-ben 3695, 1942 első negyedében már közel 2000 iratot iktattak.²⁴

A romániai magyar egyházakkal együtt a Népközösség részt vállalt a Magyarországról érkezett, elsősorban szociális célokat szolgáló titkos segélyek szétosztásában a rászorultak között. Ezenkívül rendszeresen informálta a már említett magyar konzulátusokat, valamint a bukaresti magyar követséget a dél-erdélyi magyarság helyzetének alakulásáról, és segítette azok működését. 1943 májusában nyílt ellentét robbant ki Sztankay Zoltán brassói magyar konzul és Gyárfás Elemér között. Sztankay bepanaszolta Budapesten Gyárfást, miszerint az eltiltja a Népközösség megyei tagozatainak vezetőit attól, hogy az ő megkérdezése nélkül felvilágosítást vagy bármiféle tájékoztatást adjanak a konzulátus részére.²⁵ Sztankay felfogása szerint ugyanis a népközösség helyi tagozatai a konzulátus „végrehajtó és informatív szervei voltak”,²⁶ ami ellentétben állt a Népközösség autonómiájának elvével, és nyilvánvalóan csorbította Gyárfás Elemér jogkörét és tekintélyét. Gyárfás szerint nem személyes, de nem is elvi ellentét volt közte és Sztankay között, hanem pusztán ügyintézési módozatokról folyt a vita. Azt kérte Budapeستől, hogy az adatgyűjtési kérelmekkel – a bukaresti követség útján – a Népközösség bukaresti elnökségéhez, tehát egyenesen hozzá forduljanak, mivel „*egyedül az országos elnökség illetékes arra, hogy az egyes megyei szervezetek vezetőinek utasításokat adjon s tőlük különleges munkálatok elvégzését igényelhesse.*”²⁷ A magyar külügyminisztérium Gyárfás javára döntötte el a vitát azzal, hogy 1943. június 15-én rendeletileg szabályozta a romániai magyar külképviseltek és a Népközösség együttműködését. A rendelet leszögezte, hogy Gyárfás jogosult a népközösség helyi szervezeteit adatgyűjtésre utasítani. Amennyiben kivételesen sürgős esetekben a konzulátusok mégis közvetlenül a Népközösség helyi

szerveihez fordulnak, úgy a követség révén Gyárfást értesíteni kell erről.²⁸ Szentmiklóssy Andor, a magyar külügyminisztérium politikai osztályának vezetője külön is megnyugtatta Gyárfást, hogy a rendelet megalkotásánál tekintettel voltak a Népközösség autonómiájára.²⁹ A Népközösségnek a magyar kormánnyal és a magyar külképviseleti szervekkel fenntartott kapcsolatait a román hírszerző szervek úgy értelmezték, hogy idegen érdekeket követ, és irredenta, revizionista propagandát folytat.³⁰

A Népközösség napilapja a Temesváron megjelenő, 1941 márciusától újra engedélyezett *Déli Hírlap* lett. Főszerkesztője kezdetben Vuchetich Endre, felelős szerkesztője Várnay Elemér majd Puhala Sándor volt. 1943. január elején Olosz Lajos lett az új főszerkesztő, Martzy Mihály pedig – 1943 júliusáig bekövetkezett haláláig – a felelős szerkesztő. Papírhányra hivatkozva, a hatóságok folyamatosan korlátozták a lap terjedelmét és példányszámát. 1942 végén az újság hivatalosan már csak 10 ezer példányban és mindössze négy oldalon jelenhetett meg.³¹ Súlyos cenzúrának vetették alá, és a nyomtatását, valamint a terjesztését is megnehezítették a hatóságok. Egyes távolabbi helységekre, így például Brassóba, ezért gyakran csak két-három nap késéssel jutottak el a számok. Az előfizetők példányai a postai kézbesítés során nem ritkán eltűntek.³²

A Népközösség helyi tagozatai a körülményektől függően egészségügyi, szociális és kulturális feladatokat is elláttak. A Szabó Béni kisiparos által vezetett brassói tagozat például az ottani, viszonylag kedvezőbb körülmények közepette sikerrel karolta föl a szegényügyet és népkonyhákat, gyermekotthonokat állított föl, a rászorulóknak ingyenes orvosi vizsgálatot és gyógyszerellátást biztosított. A második bécsi döntést követő hónapokban a katolikus és evangélikus egyházzal közösen két üdülőotthont létesített a lábadozó betegek számára, támogatta az ifjúság rendszeres testedzését, és anyagi fedezetet biztosított néhány tehetséges magyar ifjú továbbtanulásához.³³ 1944 márciusában élelmiszersegélyt osztott szét a nyilvántartott szegények és a katonai szolgálatot teljesítő, szerény anyagi körülmények között élő magyar ifjak hozzátartozói között.³⁴

A jóval kedvezőtlenebb helyi viszonyok dacára, a Martzy Mihály vezetése alatt álló bánási tagozat 1940 szeptemberében egy ötezer kötetes népkönyvtárat nyitott Temesváron, 1941-ben egészségügyi szolgálatot szervezett. A Magyar Nő- és Leányegylet támogatásával napközi otthonokat tartott fenn. Karácsonyi segélyakciói során több száz pár cipőt és ruhaneműt osztott szét, ezenkívül az egyházakkal együttműködve rendszeres napi ebédet biztosított kb. ötszáz iskoláskorú gyermeknek.³⁵ Az 1942–1943. évi télisegély-akció során csak a Temesvár városi tagozat 2,5 millió lejt ajánlott föl erre a célra önkéntes adományokból.³⁶ A Népközösség jóvoltából az Alsó-Fehér megyei Nagyenyeden is működött népkonyha a téli hónapokban: átlagosan napi 120–140 személy részesült ingyen ebédben, többségük iskolás vagy munkaképtelen felnőtt volt.³⁷ Az Arad megyei tagozat (elnöke: dr. Palágyi Jenő főorvos) főleg jogvédő és szociális tevékenységével tűnt ki. 1943-ban például a Katolikus Női Misszió irányítása alatt álló aradi „Vásárhelyi Janka” idős- és árvaotthon több mint 780 ezer lejes fenntartási költségei közel felét állta készpénz- és természetbeni adományok révén.³⁸ A Hunyad vármegyei (dr. Meskó Miklós ügyvéd) és a dél-bihari népközösség (dr. Olosz Lajos jogász, költő) munkáját ellenben szinte teljesen megbénították a román hatóságok.

Az EMGE tevékenysége

Az EMGE Dél-Erdélyben maradt része a magyar gazdák érdekeit védő önálló szervezetként működött a Népközség keretein belül. Jogelődjét, az Erdélyi Gazdasági Egyesületet 1844-ben alakították haladó szellemű erdélyi főurak. Kezdeti célkitűzése tisztán gyakorlati jellegű volt: a mezőgazdaság és az állattenyésztés színvonalának emelése. Az egyesület 1918 utáni történetében mérföldkövet jelentett az 1936. április 5-i, virágvasárnapi közgyűlés, ahol gróf Bethlen György helyébe Szász Pált választották elnöknek. Szász nemcsak szervezetenként újította meg az egyesületet, hanem az alapvető célkitűzéseket is megreformálta. Irányítása alatt az EMGE elsősorban a romániai magyar törpebirtokosok, kiscgazdák számára kívánt – gazdasági téren – új életlehetőségeket teremteni. Folyóirata, az 1940-ben már közel 20 ezer példányszámban megjelenő *Erdélyi Gazda* és annak mellékletei, valamint a mezőgazdasági tanfolyamok révén a nevelőmunka került előtérbe, a kiscgazdák öntudata, műveltségük, tudásuk gyarapításának szándéka. A nevelőmunkát az egyre bővülő vetőmag- és tenyészállat-akciók egészítették ki, növelve a gazdálkodás eredményességét. Az EMGE taglétszáma Szász Pál elnöksége alatt rohamosan emelkedett: négy év alatt alig több, mint 500-ról 18 ezer 500-ra bővült.³⁹ Tevékenységével az egyesület megalapozta az 1939-ben létrejött Népközség társadalomszervező munkáját, és lehetővé tette, hogy a második bécsi döntést követő dél-erdélyi újrakezdés ne a nulláról induljon a falvakban.

A bécsi döntés után az EMGE-nek 5820 nyilvántartott tagja és 188 gazdaköre maradt Romániában.⁴⁰ Szász Pál már szeptember közepén megkezdte az újjászervezési munkát. 1940. november 12-ére, Nagyenyedre hívta össze a gazdasági felügyelők értekezletét, hogy megszervezze az új központot. Hat kerületet alakítottak ki, mindegyik élén egy-egy felügyelővel, akik összefogták és ellenőrizték a falusi gazdakörök munkáját, valamint végrehajtották a nagyenyedi központból jövő utasításokat. Központi felügyelő Bitay Endre lett, akihez később Kénossy Zoltán agrármérnök csatlakozott.⁴¹ A Nagyenyeden, 1941. január 1-jétől havonta kétszer, majd egy ideig havonta, 1943 áprilisától pedig hetente – igaz, ekkor már csak nyolc oldalon – megjelenő *Erdélyi Gazda* (névleges) főszerkesztője gróf Teleki Ádám, 1942 nyaratól pedig Nagy Endre, a csombordi mezőgazdasági iskola igazgatója volt. Kacsó Sándor szerkesztette.⁴²

Kacsó visszaemlékezései szerint Szász úgy gondolta, hogy a Népközség hivatalos elismerése egyben az EMGE elismerését is jelenti, ezért nem kért hivatalos hozzájárulást az újjászervezéshez. A hatóság részéről így merülhetett föl a vád, hogy a november 12-i értekezlet „tiltott gyűlés” volt.⁴³ Úgy tűnt – legalábbis kezdetben –, hogy az ügynek igen súlyos következményei lesznek. December 10-én a nagyenyedi rendőrség házkutatást tartott az EMGE székhelyén. Szász Pált és a felügyelőket tíz nap múlva előállították a rendőrségen, és eljárást indítottak ellenük. December 29-én Szászt és Bitayt letartóztatták, majd a nagyszebeni hadbíróshoz kísérték őket. Két nappal később azonban a belügyminisztérium utasítására megszüntették a hadbíróshoz tartozó eljárást, így szabadlábra kerültek. 1941. január elején Szász kihallgatáson jelent meg a belügyminisztériumban. Ismertette az EMGE munkáját és célkitűzéseit, majd az ezt követő tárgyalások eredményeként a hatóságok elismerték az egyesület törvényszerű működését.⁴⁴ Az EMGE tevékenységének akadályozása és munkatársainak vegzálása azonban tovább folytatódott. 1941. február 20-án a katonai hatóságok lefoglalták a nagyenyedi központi irodahelyiségeket, március 21-én pedig a belügyminisztérium betiltotta az *Erdélyi Gazda* megjelenését.⁴⁵

1941. március 26-án Szász Pált – Gyárfás Elemérrel együtt – kihallgatáson fogadta Ion Antonescu. Szász egy emlékiratot nyújtott át az EMGE működéséről, majd ismertette „a termelés fokozása” érdekében tett fáradozásait, a táborno­k támogatását kérve a munka akadálytalan folytatásához. Szerette volna elérni, hogy az államvezető adjon alkalmat és lehetőséget annak bebizonyítására, miszerint az EMGE kizárólag csak a mezőgazdaság fejlesztése érdekében működik. Kérte, hogy Antonescu „ellenőriztesse a legszigorúbban tevékenységüket, s ha abban kifogásolni valót talál, vonja őt saját személyében felelősségre; addig azonban, míg ilyen konkrét kifogás nincsen, ne akadályozzák közérdekű munkáját.” Gyárfás feljegyzése szerint Szász fellépése „szerencsés” volt: „határozott, öntudatos szavai láthatólag impresszionálták a táborno­kot.”⁴⁶

A közbenjárás eredményeként az *Erdélyi Gazdát* egy hónap elteltével, április 26-án újra engedélyezték. Igaz, 1942 szeptemberében a belügyminisztérium – az összes magyar nyelvű időszak­i lappal, köztük a 20 éves múlt­ra visszatekintő, Lugoson megjelenő, Jakabffy Elemér által jegyzett *Magyar Kisebbséggel* – újból betiltotta az *Erdélyi Gazdát*. A „kényszerpihenő” ezúttal hosszabb volt, mivel csak 1943 áprilisában jelenhetett meg újra. 1942 elején a katonai hatóságok ismét lefoglalták az EMGE nagyenyedi központi irodahelyiségeit, néhány hónappal később pedig Szász Ferenc, majd Bitay Endre gazdasági felügyelőket „kémkedés” gyanújával letartóztatták. Szász Ferenc ellen vádat is emeltek, de a nagyszebeni hadbíró­ság végül felmentette. Az utazási igazolványok megtagadásával és a különféle csendőri tilalmakkal a hatóságok nemcsak a felügyelők munkáját akadályozták, de a gazdakörök életét is sok esetben megbénították. A magyar nyelven való levelezés 1941-ben bevezetett tilalmával, valamint a levelek szigorú cenzúrázásával a tagságnak a nagyenyedi központtal való kapcsolattartását korlátozták jelentős mértékben.⁴⁷

A különféle korlátozó intézkedések és a hatósági zaklatások ellenére az EMGE tevékenysége eredményesnek bizonyult. A tagság létszáma két év alatt, 1942 derek­áig 5800-ról mintegy 16 ezerre, míg a gazdakörök száma 163-ról 264-re duzzadt föl. A gazdaköri tagok száma egy év alatt 8900-ról mintegy 12 ezer 500-ra emelkedett. A gazdakörökön keresztül, vagy a közvetlenül beszer­vezett gazdák száma azonban a 25 ezret is meghaladta. Az *Erdélyi Gazda* több mint 16 ezer példányban jelent meg. Az EMGE minden tagja, az éves tagsági díj, azaz 100 lej fejében, megkapta a lapot. Az 1941-es *Magyar Gazda Naptára* 10 ezer, az 1942-es 20 ezer példányban jelent meg, amiből 19 ezer el is fogyott.⁴⁸ Az ún. gépakciók során az EMGE 1941-ben 223, 1942-ben több mint 120 mezőgazdasági géphez juttatta ingyen vagy kedvezményes áron a magyar kisbirtokosokat. Viszonylag nagy mennyiségű – 1941-ben 67 tonna – gabonát, vetőmagot (1941-ben 34 tonnát), facsemetét (1941-ben 1700-at), tenyészállatot és műtrágyát (1942-ben 20 tonnát) osztott ki, a rászorulóknak kölcsönöket és gyorssegélyt is nyújtott. 1942 tavaszán mozgalmat indított a silógazdálkodásra való áttérés érdekében, és szükség esetén kölcsönt is nyújtott a silók felépítésére. Hozzájárult a csombordi mezőgazdasági iskola felszerelésének bővítéséhez, az 1942 nyarán elrendelt gabonarek­virálások idején pedig 110 község magyarságát részesítette segélyben.⁴⁹ 1944. március 9-i számában a *Déli Hírlap* közölte Szász Pál felhívását, amelyben a szegényebb falusi lakosság vászonnal való ellátását szorgalmazta. „Segítsünk magunkon!” – írta. Kender- és lenvetésre, illetve -feldolgozásra buzdította a gazdaköröket.⁵⁰ A kidolgozott lenből és kenderből ruhát, ágyneműt szőhettek maguknak a rászoruló­k.⁵¹

1944 tavaszán – talán a vésszesen közeledő front hatására – a hatóságok, különösen a falvakban, valamivel elnézőbbek lettek a gyülekezési tilalom alkalmazásában. Ez lehe-

tővé tette népes, hetekig tartó mezőgazdasági tanfolyamok szervezését. Februárban és márciusban Péterfalván, Fehéregyházán és Krizbán szerveztek sikeres tanfolyamokat, amelyek záróvizsgái az EMGE „ünnepeivé” váltak.⁵² *Ünnepünk nehéz időkben* volt a címe az *Erdélyi Gazda* 1944. április 16-i száma vezércikkének.⁵³ Ebben Szász Pál az EMGE alapításának századik évfordulójáról emlékezett meg felelősségteljes, komor hangon. Mintha megérezte volna a közeledő „történelmi forgószelet”, amely rövid időn belül elsöpörte a nehezen elért eredmények egy részét.

Személyi ellentétek a Népközösség vezetésén belül

A Népközösség szűkebb vezetésén belül kezdettől fogva ellentétek voltak. Többen egyszemélyes vezetési stílussal vádolták Gyárfást, és szemére vetették, hogy keveset törődik a Népközösség belső ügyeinek intézésével. A lappangó viszály 1942 őszén robbant ki: szeptember 24-i levelében Szász Pál közölte Gyárfással, hogy lemond alelnöki tisztségéről. Ezt azzal indokolta, hogy Gyárfás nem hívja össze a Népközösség intézőbizottságát, és nem egyeztet az elnöki tanács tagjaival, mielőtt a dél-erdélyi magyarságot érintő fontos kérdésekről nyilatkozik.⁵⁴ Konkrétan azt kifogásolta, hogy a tengelyhatalmak különmegbízottjaival, Andor Henckével és Delfino Roggerivel folytatott augusztusi tárgyalásain szerint Gyárfás kijelentette: a háború befejezéséig semminemű radikális megoldás nem jöhet szóba az erdélyi kérdést illetően. Így addig az időpontig kizárt a bécsi döntés megváltoztatása, a határmódosítás és a lakosságcsere is. Gyárfás azzal védekezett, hogy ez a tengelyhatalmak, nem pedig az ő személyes álláspontja volt, továbbá a két különmegbízott, és nem ő vetette fel a kisebbségi panaszok enyhítését szolgáló konkrét javaslatokat sem. Visszautasította Szász Pál vádját, hogy önkényesen intézné a magyar kisebbség ügyeit. Az elnöki tanácsülés össze nem hívását a szigorú utazási korlátozásokkal magyarázta.⁵⁵

A személyi ellentétek híre eljutott a brassói magyar konzulhoz is, aki sajnálatosnak tartotta, hogy a magyarság vezetői közül „senki sem védi, mindenki támadja” az elnököt. Úgy látta: Gyárfásnak a többi vezető között „egyetlen híve, barátja sincs”.⁵⁶ A magyar külügyminisztériumban másként látták a helyzetet. Egy feljegyzés szerint Gyárfással szemben valóban felvethető, hogy a Népközösség belső ügyeinek intézésével keveset foglalkozik, elmulasztotta a központi szervezetet kialakítani, és nem fordít kellő gondot a többi vezetővel való érintkezésre.⁵⁷

A Gyárfás–Szász viszály mögött részben személyes, részben elvi ellentétek álltak. Jakabffy visszaemlékezései szerint a Gyárfást támogató bánági, aradi, brassói magyar vezetők véleménye az volt, hogy Szász megsértődött, amiért Budapest választása 1940 szeptemberében nem rá, hanem Gyárfásra esett. Ezért később éppen olyan aknamunkát folytatott, mint 1940 előtt Bethlen György ellen.⁵⁸ A baloldali Kacsó Sándor viszont elvi különbségekről írt. Szerinte a bankár Gyárfás csak választót és nyírni való nyáját látott a népben, míg Szász – Gyárfással ellentétben – nem a magyar kormány megbízottja volt, hanem a népet képviselte, és azt szervezte.⁵⁹

Új megvilágításba helyezhetik a kettejük közötti vitát a nemrég feltárt román levéltári források. Egy korabeli román csendőrségi – de más jellegű forrás által eddig meg nem erősített – jelentés szerint a magyar kormány 1942 májusában olyan utasítást adott a Népközösségnek, hogy destruktív jelleggel szervezzen titkos egyesületeket⁶⁰ Romániában.

A Népközösség Nagyenyeden összeült vezetőségén belül éles, veszekedéssé fajult vita alakult ki ezzel kapcsolatban. Gyárfás határozottan ellenezte az ötletet, mivel veszélyesnek vélte a kivitelezést, Szász viszont gyávaságnak tartotta volna az utasítás megtagadását. „Dr. Müller”⁶¹ áthidaló javaslata szerint „Erdélyi Magyar Kultúregyletek Szövetsége” néven legálisán működő, minden dél-erdélyi magyar szervezetet magába foglaló egyesületet kéne létrehozni. Szász Pált nem sikerült eltéríteni eredeti álláspontjától, a többség azonban (köztük Márton Áron, aki később Brassóban állítólag megpróbálta kibékíteni Szász ottani híveit Gyárfással) támogatta az új javaslatot.⁶² Az „Erdélyi Magyar Kultúr Egylet” (EMKE) megalakításának gondolatára egy másfél évvel későbbi jelentés is visszatért. Eszerint Márton Áronnak Budapesten, 1943 novemberében a magyar kormány felróta, hogy mind a mai napig nem alakult meg az egyesület, és „utasították”, tegyen meg mindent a megalakulás érdekében. Gyulafehérvárra hazatérve, a püspök összehívta ez ügyben a dél-erdélyi vezetők egy részét. Nem sikerült azonban egyezsége jutniuk, elsősorban Szász Pál ellenállása miatt, aki a jelentés szerint a létrehozandó egyesület vezetője szeretett volna lenni.⁶³

Mindkét jelentés igazságtartalmát – az ilyen jellegű források célzatossága, szubjektívizmusa miatt – kellő óvatossággal kell mindaddig kezelnünk, amíg más kútfő meg nem erősíti azt. Annyit azonban már most leszűrhetünk belőlük, hogy a Szász–Gyárfás ellentét mélyebb volt és korábbi eredetű, mint ahogy eddigi forrásaink alapján gondoltuk.

A román titkosrendőrség a Gyárfás Elemér és Márton Áron közötti konfliktusra is felfigyelt. Egy viszonylag korai, 1942. májusi jelentés szerzője a kettejük felfogása közötti különbséget abban látta, hogy míg a püspök a „dinamikusabb, agresszívebb” cselekvés híve, addig Gyárfás óvatosabb magatartást tanúsít.⁶⁴ Magyarország német megszállását követően a köztük feszülő ellentét kiéleződött, és ideológiai színezetet is öltött. Míg a püspök 1944. május 18-án, a kolozsvári Szent Mihály templomban elmondott szózatában⁶⁵ nyíltan felemelte szavát a zsidók deportálása ellen, addig Gyárfás az „árral úszott”, és a feltétlen németbarát Sztójay-kormányral igyekezett jó viszonyt ápolni. Gyárfásnak azonban nem csak Márton Áronnal, hanem az Erdélyi Református Egyházkerület dél-erdélyi részének kormányzásával megbízott Nagy Ferenc püspökhelyettessel is megromlott a viszonya. Nagy ugyanis Gyárfást hibáztatta amiatt, hogy a romániai munkatáborokban sínylődő magyar férfiak érdekében 1943 végén indított egyházi (katolikus és református) ruhasegély-akció kudarcba fulladt. Amint azt Zilahi-Sebess Jenő brassói magyar konzulnak a püspökhelyettes elmondta, Gyárfás „érthetetlen passzivitást” tanúsított az ügyben, és ígérete ellenére nem szerezte be a táborok meglátogatásához szükséges katonai engedélyeket. A konzul szerint az egyházi vezetők és Gyárfás között amúgy is rossz viszony ezzel újból „akut állapotba” került.⁶⁶

A Gyárfás és a Népközösség vezetésén belüli „ellenzék” közötti nyílt szakításra 1944 nyarán került sor. A „közép-erdélyi” vezetők egy része: Szász Pál, gróf Haller István, Gál Miklós és Müller Jenő⁶⁷ május elején azt kérték Gyárfástól, hogy a „nehéz helyzet” megbeszélése céljából hívja össze Gyulafehérvárra, május 12-ére az elnöki tanácsot. Gyárfás a kérést „technikai okok” miatt elutasította. Később abban állapodtak meg, hogy elnöki tanácsülés helyett csak szűkebb körű megbeszélést tartanak egy későbbi időpontban.⁶⁸ Erre május 25-én, Gáldtön, Szász Pál házában került sor, ahol már korábban is tanácskoztak a Népközösség vezetői. Az értekezleten csak Gyárfás jelent meg és az őt bíráló Márton Áron, Nagy Ferenc, Szász Pál, illetve gróf Haller István,⁶⁹ akik írásban is rögzítették az ülés összehívását célzó kívánságuk indokait és javaslataikat.

Kifejtették, hogy „az általános hadi és politikai helyzet súlyosbodása következtében” a dél-erdélyi magyarság helyzete is „súlyosbodott és váratlan fordulatok elé kerülhet.” Ezért szükségesnek tartották az addigi egyszemélyes vezetési stílus megváltoztatását, a fontos kérdésekben való közös döntést. Azt javasolták, hogy Gyárfás minden hónapban hívja össze az elnöki tanácsot, vagy legalább egy értekezletet, amelynek előzetes meghallgatása nélkül ne nyilatkozzon politikai és elvi kérdésekben, a tanács határozatait pedig tartsa tiszteletben. Három- vagy négytagú állandó bizottság megalakítását javasolták, továbbá azt kérték Gyárfástól, hogy az elnöki tanácsot mielőbb, de legkésőbb június 13-ára hívja össze. Gyárfás erre közölte: a saját és a brassói, aradi, temesvári, dévai vezetők nevében kijelenti, hogy az utazási nehézségek, a gyülekezési tilalom, a sziguranca meg a rendőrség magatartása miatt nem tartja lehetségesnek az elnöki tanácsülés összehívását. De szükségesnek sem tartja azt, „mert úgy az általános helyzetben, mint a dél-erdélyi magyarság helyzetében sem állott be olyan változás, amely az eddigi kereteken túlmenő akció szükségességét indokolná.”⁷⁰ Ezt követően Márton Áron élesen bírálta az elnök egyszemélyes vezetési módját, és tiltakozásképpen elhárított magától a „Népközösség munkájában való mindennemű kollaborációt”.

Néhány hét múlva Gál Miklós, Szász Pál és gróf Haller István bejelentették, hogy teljes szolidaritást vállalnak a püspökkel. Július 26-án, mivel Gyárfás nem volt hajlandó összehívni az elnöki tanácsulást, lemondtak elnöki tanácsosi tagságukról, de mint „egyszerű közkatonák” továbbra is a Népközösség tagjai kívántak maradni. Nagy Ferenc szolidaritást vállalt velük.⁷¹ Augusztus első napjaiban Gyárfás eljuttatta a híveitől bekért „hűségnyilatkozatokat” és a gáldtői értekezletről készült feljegyzéseit⁷² Márton Áronhoz és társaihoz. A püspök drámai hangú levélben válaszolt a „hűségnyilatkozatokban” foglalt állításokra. „[...] Földünk, Dél-Erdély, ahol élünk, német, orosz, angolszász megszállás, vagy forradalom, vagy a hadszíntérré válás eshetőségeinek és veszélyeinek a zónájában fekszik. Népünk, a dél-erdélyi nép, melynek állítólag vezetői vagyunk, elfáradtan hordozza a kisebbségi élet és a háborús szolgáltatások meghatványozódott terheit. A férfiak távol vannak, egy részük a munkatáborok inséges helyein sínylődik s a többi az állandó nyugtalanítások szenvedő alanya. S e szétzilált, töredék és fogyó nép között napról napra nő a szegénység, nő az elkeseredés; és egyre szorgalmasabban dolgoznak a forradalom szálláscsinálói. És vezetői azt mondják, hogy nincs semmi sürgős megbeszélni és cselekedni valójuk! [...]”⁷³

Az elnöki tagságukról lemondott vezetők arra a következtetésre jutottak, hogy Gyárfással végképp nem lehet együttműködni. Ezért arra kérték Jakabffy Elemért, hogy lemondó nyilatkozatukat tegye közzé a *Déli Hírlapban*. Erre azonban az 1944. augusztus 23-án bekövetkezett fordulat miatt már nem kerülhetett sor. A román átállás és az ezt követő események a Romániai Magyar Népközösséget nyomtalanul elsodorták. Helyét a baloldali irányultságú MADOSZ, majd a Magyar Népi Szövetség vette át.

*

Összegzésként elmondható, hogy 1940–1944 között a Romániai Magyar Népközösségnek igen mostoha körülmények között kellett képviselnie a Dél-Erdélyben maradt magyarság érdekeit. A szigorú utazási korlátozások, a levél- és sajtócenzúra, a gyülekezési tilalom, valamint a központi és helyi román hatóságok gyakran ellenséges magatartása szinte megbénította tevékenységét. Leginkább a jogvédelem terén fejtett ki aktivitást, de

a helyi tagozatok egészségügyi, szociális és kulturális feladatokat is elláttak. Különösen a Népközösség keretein belül működő Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület végzett eredményes szervezőmunkát. 1942 szeptemberében felszínre kerültek a Népközösség vezetésén belüli személyes ellentétek. 1944 tavaszán ezek kiéleződtek, és egyre markánsabb ideológiai jelleget öltöttek. Mindez azonban – Kacsó Sándor szavaival – „történelmi üresjáratnak” bizonyult, mivel a Népközösség rövidesen megszűnt, legtöbb vezetője pedig személyes üldöztetésnek lett kitéve.⁷⁴

Jegyzetek

¹ Petru Groza 1944. május 24-i emlékiratát lásd *Adatgyűjtemény a délerdélyi és bánági magyarság küzdelmeiről és politikai vezetéséről a bécsi döntéstől Románia kilépéséig a Tengelyhatalmak szövetségéből. 1940. augusztus 30-tól 1944. augusztus 23-ig.* II. kötet. Összeállította: Jakabffy Elemér, 398–400. o. Lelőhely: Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de Manuscrise [Román Akadémia Könyvtára, Kézirattár], Jakabffy, fam. A.1145.; Jakabffy Elemér 1944. június 14-i válasza: Uo. 401–404. o.

² Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944. In Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.* Budapest, 2006, Teleki László Alapítvány, 237–238. o. Az OMP történetének megírásához nélkülözhetetlen György Béla: (szerk.): *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I. A vezető testületek jegyzőkönyvei.* Csíkszereda – Kolozsvár, 2003, Pro-Print Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület.

³ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940).* Csíkszereda, 2007, Pro-Print Könyvkiadó, 222. o. A romániai magyar kisebbség 1938–1940 közötti helyzetéről legújabbban Egry Gábor: *Megoldás vagy halogatás? A román királyi diktatúra és a magyar kisebbség, 1938–1940.* *Limes*, 2010. 1. sz. 65–78. o.

⁴ Horváth Sz.: i. m. 234. o. Vö. Már István: *A Romániai Magyar Népközösség. A romániai magyarság a királyi diktatúra időszakában (1938–1940).* *Székelyföld*, 2003. 8. sz. 104–106. o.

⁵ Mikó Imre: Erdélyi politika. In Záhony Éva (szerk.): *Hitel. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok.* I. kötet. 1991, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 149. o.

⁶ Uő: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.* Budapest, 1941, Studium. /Reprint: Optimum Kiadó, é. n./, 249. o.

⁷ L. Balogh Béni: A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete (1940–1944). In *Korrajz 2003. A XX. Század Intézet Évkönyve.* Vál. Földesi Margit. H.n., 2004, XX. Század Intézet, 39–40. o.; L. Balogh Béni – Bárdi Nándor: A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően. In Bárdi Nándor et al. (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest, 2008, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 162–167. o.

⁸ Gyárfás Elemér Bukarestben, 1940. szeptember 5-én kelt levele. Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), Gyárfás Elemér feljegyzései, levelezése, 1940–1941 (a továbbiakban: VII. 25.), 103. o. Köszönöm Horváth Sz. Ferencnek, hogy átadta Gyárfás Elemér feljegyzéseinek fénymásolatát.

⁹ Jakabffy Elemér emlékirata, Hátszeg, n. a. VII. A bécsi döntéstől 1944 augusztus 23-ig, 84. o. (A továbbiakban: Jakabffy Elemér emlékirata.) Lelőhely: Jakabffy Elemér Alapítvány (Kolozsvár) Kortörténeti Gyűjteménye, K 954. A visszaemlékezések fénymásolatát Bárdi Nándor bocsátotta rendelkezésemre, ezúton is köszönöm.

¹⁰ Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap felett. Önéletrajzi visszaemlékezések.* III. kötet. Bukarest, 1993, Kriterion Könyvkiadó, 298. o.

¹¹ Az 1940. szeptember 10-én megtartott Bánági értekezleten bejelentett és a magyarság itteni sorsának alakulását előmozdítani hivatott javaslatok. HL, VII. 25., 9–12. o.

¹² Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett bécsi döntés óta a magyarság általánosságát érintő és a Magyar Népközösség Temesvár városi szervezet központi irodájában bejelentett sérelmek. HL, VII. 25., 8. o. A jelentés feltehetően 1940. szeptemberi keltezésű.

¹³ *Jakabffy Elemér emlékirata...* 84–85. o.

¹⁴ Uo. 85. o.

¹⁵ A román impérium alatti magyarság szervezkedése. „102” október 15-i jelentése. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Külügyminisztérium, Politikai Osztály rezervált iratai (a továbbiakban: K 64), 1940 27, 86. cs., 783/1940. res. pol. sz.

¹⁶ Feljegyzés a Crețianu külügyi alminiszterrel, Stur[d]za külügyminiszterrel és Antonescu tábornok miniszterelnökkel 1940. október 24-én folytatott megbeszélésekről. MOL, K 64 1940 27, 86. csomó, sz. n. Közli L. Balogh Béni: „Életünk és vagyonunk miatt nem kell aggódnunk...” *Gyárfás Elemér találkozási román politikusokkal 1940 őszén. Dokumentumközlés.* <http://balogh.tortenelem.mtaki.hu/> (Letöltve: 2011. szeptember 22.)

¹⁷ Jegyzőkönyv. Felvétellett Nagyenyeden, 1940. november 4-én, a Romániai Magyar Népközösség újjáalakuló gyűléséről. MOL, Sajtólevéltár, Sajtóarchívum, Erdéllyel foglalkozó lapkivágatok, kéziratok és cikkgyűjtemények (a továbbiakban: K 610), Délerdélyi Adattár, XII. II/2., 86–98. o.; Vö. Kacsó: i. m. 341–343. o.

¹⁸ Béni L. Balogh: *The Second Vienna Award and the Hungarian–Romanian Relations 1940–1944.* Boulder, CO: Social Science Monographs, 2011, 316. o.

¹⁹ L. Balogh: *A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete...* 41. o.; Helyzetkép a Romániai Magyar Népközösségről. Írta: Dr. Parecz György. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. II/3., 7–12. o.

²⁰ A román belügyminiszter a temesvári hadbírósnak címzett 1943. augusztusi átiratában ennek ellenére azt állította: nincs tudomása arról, hogy a Népközösség tevékenysége „megtűrt” lenne. Gyárfás közbenjárására a félreértés tisztázódott. *Adatgyűjtemény a délerdélyi és bánági magyarság küzdelmeiről...* i. m. II. kötet, 157., 202–203. o.

²¹ A bukaresti magyar követ, Nagy László 1942. augusztus 14-i jelentése szerint a dél-erdélyi magyarság vezetői és tisztviselői közül abban az időpontban egyedül Gyárfás Elemérnek volt utazási engedélye. MOL, Külügyminisztérium, Politikai Osztály iratai (a továbbiakban: K 63), 1942 27, Bukarest – másolatok/II., 263/1942. pol. sz.

²² Nagy Mihály Zoltán: A dél-erdélyi magyar közösség politikai vezető rétegének internálása 1944 őszén. In Pál-Antal Sándor et al. (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 2003, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 396. o.

²³ L. Balogh Béni: *Dél-erdélyi magyarság 1940–1944. Kronológia.* <http://balogh.adatbank.transindex.ro/> (Letöltve: 2011. szeptember 22.) 1941. június 28 – 1942. június 20.

²⁴ Uő: *A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete...* 41. o.; A Brassói Magyar Népközösségi Tagozatnak 1942. június 30-án kelt jelentése. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. II/4.

²⁵ Sztankay Zoltán 1943. május 28-i, brassói jelentése. MOL, K 63, 1943 27, Brassó, 270. cs., 706/1943. pol. sz.

²⁶ MOL, K 64, 1943 27, ad 23/1943. res. pol.

²⁷ Gyárfás Elemér 1943. június 4-én, Bukarestben kelt levele. MOL, Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai (a továbbiakban: K 28), 280. t., 1943-0-25.840.

²⁸ A Romániai Magyar Népközösség szervei és a romániai magyar külképviseltek közötti együttműködés biztosítása. MOL, K 28, 280. t., 1943-0-25.840, 4868/1943. pol. sz.

²⁹ Szentmiklóssy Andor 1943. június 12-i levele. MOL, K 28, 280. t., 1943-0-25.840, 4868/1943. pol. sz.

³⁰ Nagy: i. m. 396. o.

³¹ Gheorghe Davidescu román külügyminiszter-helyettes 1942. december 22-i jelentése szerint a lap szabotálta a korlátozó intézkedéseket, mivel kétszer is 28–28 ezer példányban jelent meg, nyolc oldalon. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (a román Külügyminisztérium Levéltára, Bukarest), fond 71/ Ungaria, vol. 20., f. 257.

³² *Jakabffy Elemér emlékirata...* 90. o.

- ³³ A Brassói Magyar Népközösségi Tagozatnak 1942. június 30-án kelt jelentése. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. II/4.
- ³⁴ *Déli Hírlap*, 1944. március 4. 4. o.
- ³⁵ L. Balogh: *A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete...* 42. o.
- ³⁶ *Déli Hírlap*, 1943. január 4. 2. o.
- ³⁷ L. Balogh: *Dél-erdélyi magyarság 1940–1944. Kronológia...* 1943. április 25.
- ³⁸ Uo. 1943. év.
- ³⁹ Demeter Béla – Dr. Venczel József: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt*. Budapest, 1940, 27–29. o.
- ⁴⁰ Az EMGE rövid története és jelenlegi munkája. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. III/1.
- ⁴¹ Kacsó: i. m. 343–344. o. Az egyesület szervezeti felépítése a román titkosrendőrség előtt sem maradt rejtve. Lásd Asociația Agricultorilor Maghiari din România. Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest, a továbbiakban: Arh. N.I.C.) fond Președinția Consiliului de Miniștri – Serviciul Special de Informații, dos. 5/1929, f. 45–46.
- ⁴² Észak-Erdélyi társlapja Kolozsváron jelent meg, havonta egyszer. Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Budapest, 1996, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet /Kisebbségi adattár VI./, 80. o.
- ⁴³ Kacsó: i. m. 343.
- ⁴⁴ Uo. 351–352. o.; L. Balogh: *Dél-erdélyi magyarság 1940–1944. Kronológia...* 1940. december 10 – 1941. január 3.
- ⁴⁵ Az EMGE rövid története és jelenlegi munkája. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. III/1.
- ⁴⁶ Feljegyzés [az] Antonescu tábornokkal 1941. március 26-án folytatott megbeszélésekről. HL, VII. 25., 31–32. o.
- ⁴⁷ Az EMGE rövid története és jelenlegi munkája. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. III/1.
- ⁴⁸ Szász Pál válasza a gazdasági kérdőpontokra. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. V/4.
- ⁴⁹ Uo.; Az EMGE rövid története és jelenlegi munkája. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. III/1.
- ⁵⁰ L. Balogh: *Dél-erdélyi magyarság 1940–1944. Kronológia...* 1944. március 9.
- ⁵¹ Kacsó: i. m. 449–450. o.
- ⁵² Uo. 450. o.
- ⁵³ Részletek a vezércikkből Uo: 450–451. o.
- ⁵⁴ Szász Pál 1942. szeptember 24-i levele Gyárfás Elemérhez. *Adatgyűjtemény a délerdélyi és bánági magyarság küzdelmeiről...* i. m. II. kötet, 92–93. o.
- ⁵⁵ Gyárfás Elemér 1942. november 20-i levele Szász Pálhoz. Uo. 94–100. o.
- ⁵⁶ L. Balogh: *Dél-erdélyi magyarság 1940–1944. Kronológia...* 1942. december 18.
- ⁵⁷ Uo. 1943. január. Később, 1943 tavaszán, mint láttuk, nyílt ellentét robbant ki a konzul és Gyárfás között. A magyar külügyminisztérium Gyárfás javára döntötte el a vitát.
- ⁵⁸ *Jakabffy Elemér emlékirata...* 103. o.
- ⁵⁹ Kacsó: i. m. 357–359. o.
- ⁶⁰ A jelentés „T.E.Sz.” és „T.V.Sz.” néven említi őket. Notă Informativă nr. 2927. din 16 iunie 1942. Arh. N.I.C., fond Inspectoratele Regionale de Jandarmi (a továbbiakban: fond IRJ), dos. 51, f. 131.
- ⁶¹ A jelentés szerint „Dr. Müller” a Népközösség főtítkára volt. E tisztséget valójában Parecz György töltötte be. Idősebb Müller Jenő az Alsó-Fehér megyei szervezet elnöke, a fia, ifjabb Müller Jenő pedig a nagyenyedi központi iroda vezetője volt.
- ⁶² Notă Informativă nr. 2927. din 16 iunie 1942. Arh. N.I.C., fond IRJ, dos. 51, f. 133–134.
- ⁶³ Arh. N.I.C., fond Ministerul de Interne, Cabinetul Ministrului, dos. 54/1943, f. 1., 1/v. A belügyminisztériumnak címzett, 1943. december 20-án kelt jelentést Brassó megye prefektusa írta alá.
- ⁶⁴ Buletin informativ asupra iridentei maghiare, 5 aprilie – 5 mai 1942. Arh. N.I.C., fond Cabinetul Militar Ion Antonescu, dos. 347/1942, f. 12.

⁶⁵ Szövegét lásd *Adatgyűjtemény a délerdélyi és bánásági magyarság küzdelmeiről...* i. m. II. kötet, 338–341. o.; MOL, K 63, 1944 27/b, 272. cs., 40/1944. pol. sz.

⁶⁶ A brassói magyar konzul 1944. február 19-i jelentése. MOL, K 63, 1944 27/b, 272. cs., 18/1944. pol. sz.; A brassói magyar konzul 1944. február 24-i jelentése. MOL, K 63, 1944 27/b, 272. cs., 19/1944. pol. sz.

⁶⁷ Nem egyértelmű, hogy az idősebb vagy a fiatalabb Müller Jenőről van-e szó.

⁶⁸ Gyárfás Elemér 1944. május 12-i levele Jakabffy Elemérhez. *Adatgyűjtemény a délerdélyi és bánásági magyarság küzdelmeiről...* i. m. II. kötet, 314. o.; Tájékoztató az 1944. május 25-i gáldtői megbeszélésről. *Adatgyűjtemény a délerdélyi és bánásági magyarság küzdelmeiről...* i. m. II. kötet, 316–317. o.

⁶⁹ Gál Miklós nem tudott részt venni a tanácskozáson. Jegyzőkönyv az 1944. május 25-én, Gáldtön tartott értekezletről. MOL, K 63, 1944 27/b, 272. cs., ad 47/1944. pol. sz.; Részleteket közöl a jegyzőkönyvből és kommentálja Kacsó: i. m. 475–481. o.

⁷⁰ Jegyzőkönyv az 1944. május 25-én, Gáldtön tartott értekezletről. MOL, K 63, 1944 27/b, 272. cs., ad 47/1944. pol. sz.

⁷¹ A Brassói Magyar Királyi Konzulátus 1944. augusztus 11-i jelentésének melléklete. MOL, K 63, 1944 27/b, 272. cs., ad 53/1944. pol. sz.

⁷² Tájékoztató az 1944. május 25-i gáldtői megbeszélésről. *Adatgyűjtemény a délerdélyi és bánásági magyarság küzdelmeiről...* i. m. II. kötet, 316–322. o. A „hűségnyilatkozatokat” lásd Uo. 323–337. o.

⁷³ Válasz a május 25-i gáldtői javaslatra dr. Gyárfás Elemér népközösségi elnök által az elnöki tanács tagjaitól bekért nyilatkozatokra. MOL, K 63, 1944 27/b, 272. cs., ad 55/1944. pol. sz.; Vö. Kacsó: i. m. 487. o.

⁷⁴ Gyárfás Elemér „románellenes” tevékenységének hétoldalas összefoglalóját 1944. december 5-én állította össze a titkosrendőrség. Arh. N.I.C., fond Direcția Generală a Poliției, dos. 56/1944, f. 53–60.